

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՍԱՐՁԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (2001–2022 ԹԹ.)¹

ՀՀ Սյունիքի մարզը մասնավորապես հարուստ է բնության եւ պատմամշակութային անկրկնելի հուշարձաններով:

Հայ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության պատմության մեջ, հիրավի, պատվավոր տեղ ունի Սյունյաց ճարտարապետական դպրոցը՝ իր շնորհաշատ ճարտարապետներով, փառքործ ու խաչփառագործ վարպետներով: Այս դպրոցի ներկայացուցիչներն ստեղծել են բազմաթիվ հույակերտ կոթողներ: Սյունիքի եկեղեցական կառույցներում ուշագրավ եւ արժեքավոր են նաեւ ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանները, որոնք լրացնում եւ ամբողջացնում են ճարտարապետական նույն դպրոցին պատկանող հուշարձանաբույրը:

Հոգվածի նպատակն է ներկայացնել ՀՀ Սյունիքի մարզի նորակառույց եկեղեցիների (Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի, Դավիթ Բեկի Ս. Գայանե եկեղեցի, Քաշունի Ս. Սարգիս եկեղեցի, Շինուհայրի Ս. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցի, Շաֆի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, Տոլորսի Ս. Հովսիսիմե եկեղեցի, Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, Ճակատենի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռ, Տոլորսի Ս. Մարտիրոս մատուռ) ճարտարապետական ձևերն ու հորինվածքները, արտաքին ու ներքին կառուցվածքը, հարդարանքը, կառուցման պատմությունը եւ հարակից այլ հարցեր՝ մամուլի ու հեռուստատեսության, ինչպես նաեւ այլ աղբյուրներում առկա տեղեկությունների համադրմամբ ու վերլուծությամբ եւ պատմա-համեմատական ու տրամաբանական մեթոդների կիրառումով:

Սյունիքի մարզի նորակառույց եկեղեցիները նախագծվել եւ կառուցվել են հայ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության եւ Սյունիքի

^{1*} Ստացվել է 18.06.2023, գրախոսվել է 20.06.2023: էլ. հասցե՝ armanmaloyan@mail.ru, armanmaloyan1976@gmail.com:

ժողովրդական ճարտարապետության ու շինարարական արվեստի լավագույն ավանդներով:

Սյունիքի մարզի տարածքը կազմում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Սյունյաց թեմը, որը ստեղծվել է 1988 թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա. Պալճյանի սրբատառ կոնդակով եւ վերակազմավորվել 1996 թ. մայիսի 30-ին: Թեմի առաջնորդանիստը Գորիս քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է:

Դեռեւս վաղ միջնադարում ձեւավորված հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը հայոց բազմադարյան մշակույթի ինքնատիպ եւ կարեւոր բնագավառներից է: Հայկական եկեղեցական ճարտարապետության բազմաթիվ կառույցներ աչքի են ընկնում իրենց յուրօրինակությամբ, գեղարվեստական հարուստ ավանդների կիրառմամբ, ներքին ու արտաքին հարդարանքի ինքնատիպ լուծումներով, կառուցողական արվեստի բարձր մակարդակով:

Ի սկզբանե Սյունիքը եղել է Հայոց աշխարհի յուրօրինակ ու զարգացած ճարտարապետությամբ առանձնացող նահանգներից մեկը²: Հայ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության պատմության մեջ, հիրավի, կարեւոր տեղ ունի Սյունյաց ճարտարապետական դպրոցը՝ իր քանքարավոր ճարտարապետներով, շինարարներով ու վարպետներով: Այս ճարտարապետական դպրոցի ներկայացուցիչները³ հայ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության անդաստանում թողել են իրենց ուրույն հետագիծը եւ հայ եկեղեցական ճարտարապետությունը հարստացրել են բազմաթիվ գեղակերտ կոթողներով: Սյունյաց ճարտարապետական դպրոցի եկեղեցական ճարտարապետության կառույցներն ուշագրավ եւ արժեքավոր են եւ իրենց ինքնատիպությամբ լրացնում եւ ամբողջացնում են հայ եկեղեցական ճարտարապետության համապատկերը: Իր յուրօրինակ ու ինքնամփոփ հասարակական-պատմա-

² Տե՛ս Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, Սյունիքի XVII–XVIII դդ. ճարտարապետական համալիրները, Երեւան, 1973, էջ 7:

³ Սյունյաց ճարտարապետական դպրոցի ներկայացուցիչների եւ ճարտարապետական կոթողների մասին մանրամասն տե՛ս Ս. ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Երեւան, 1963, Հ. ԻՍԱԲԵԿՅԱՆ, Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետությունը, Երեւան, 1980. Ս. ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Երեւան, 1982, Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երեւան, 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հտ. 2, Երեւան, 2002, հտ. 3, Երեւան, 2004:

կան միջավայրով ու դրան բնորոշ կառույցներով առանձնանում է նաեւ Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը⁴:

1991 թ. հետո նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը վերածնունդ, ապա նաեւ վերելքի մի նոր շրջան ապրեց: ՀՀ մարզերում եւ քաղաքամայր Երեւանում կառուցվեցին մի շարք նոր եկեղեցիներ: Բնականաբար, անմասն չմնաց նաեւ Սյունիքի մարզը:

1. ԿԱՊԱՆԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հոյակապ եկեղեցական կառույցներից է Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, որի հիմնարկեքի արարողությունը կատարվել է 1996 թ. նոյեմբերի 25-ին երջանկահիշատակ Գարեգին Ա. Սարգիսյան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի (1995–1999 թթ.) հանդիսապետությամբ: Եկեղեցու կառուցման հովանավորությունն ստանձնել էր Սյունիքի մարզպետարանը, որի ներդրումն ամբողջացել էր ժողովրդի կատարած հանգանակությամբ ու մի քանի բարեպաշտ հայորդիների նվիրատվություններով:

Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին ՀՀ-ի անկախությունից հետո Սյունիքի մարզում կառուցված առաջին եկեղեցին է: Եկեղեցին կառուցվել է ճարտարապետ Արտյոմ Գրիգորյանի նախագծով⁵: Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին արտաքուստ՝ քառանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձեւ կենտրոնագմբեթ հորինվածքով, ավագ խորանի հյուսիսային եւ հարավային կողմերին մեկական ավանդատներով կառույց է: Ունի երեք մուտք՝ արեւմտյան, հյուսիսային ու հարավային կողմերից: Հարավային պատը, որը մշակված է մեկ զույգ «հայկական խորշերով», արեւմտյան եւ արեւելյան անկյուններին ունի եկեղեցու ընդհանուր ծավալից փոքր-ինչ դուրս եկած գեղակերտ զանգաշտարակներ: Եկեղեցին լուսավորվում է բազմանիստ թմբուկին եւ պատերին թողնված լուսամուտներից: Եկեղեցին երեսպատված է բաց մանուշակագույն ու կաթնաթույր երանգի կրացված մարմարի սրբատաշ սալաքարերով:

⁴ Տե՛ս Ն. ՊԱՊՈՒՅԱՆ, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երեւան, 1972, էջ 9:

⁵ Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու վերաբերյալ լրացուցիչ տեղեկատվությունները մեզ տրամադրել է Կապանի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիվ Տ. Խաչատուր քհն. Հայրապետյանը:

Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու ավագ խորանը գեղազարդել է գեղանկարիչ Տիգրան Հակոբյանը: Նա խորանի աջ եւ ձախ կողմերին պատկերել է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին ու Ս. Սահակ Պարթեւին, իսկ ավելի խորքում՝ մեջտեղում՝ Հիսուս Քրիստոսին, իսկ Նրա աջ եւ ձախ կողմերին՝ վեցական առաքյալներին:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու նավակատիքի հանդիսավոր արարողությունը տեղի է ունեցել 2001 թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ Ս. Թադեոս եւ Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների տոնի օրը, երբ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռքով եկեղեցին օծվեց ու սրբազործվեց⁶: Հայոց Հայրապետի ձեռքով նախ օծվեցին ու սրբազործվեցին սուրբ սեղանը եւ սուրբ խորանը, ապա թեմակալ առաջնորդ Տ. Աբրահամ եպս. Մկրտչյանն օծեց մկրտության սուրբ ավազանը:

Օծման շնորհաբաշխ արարողությունից հետո կապանցիներին հայրապետական օրհնության իր խոսքն ուղղեց Նորին Սրբությունը: Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու օծման եւ սրբազործման հանդիսությունն ավարտվեց մատաղի օրհնությամբ եւ ժողովրդական տոնախմբությամբ:

2016 թ. սեպտեմբերի 26-ին Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու բակում էդգար Բաղդասարյանի նախաձեռնությամբ բացվեց խաչքար-հուշաղբյուրը:

2. ԴԱՎԻԹ ԲԵԿԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սյունիքի մարզի նորակառույց եկեղեցիներից է Դավիթ Բեկ գյուղի Ս. Գայանե եկեղեցին, որը կառուցվել է 2008 թ.⁷ հայտնի գործարար Միրիկ Մնացականյանի բարերարությամբ: Եկեղեցին խաչաձեւ կենտրոնազմբեթ կառույց է՝ նուրբ ու գրավիչ համաչափություններով: Կառուցված է սրբատաշ քարով: Գմբեթին կան երկարավուն պատուհաններ, մուտքն արեւմտյան կողմից է: Տարածքը շրջափակված է ոչ բարձր ցանկապատով, բարեկարգ է ու խնամված:

⁶ Տէն ԱՐԹՈՒՐ ՍՐԿ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Օծվեց Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, էջմիածին, 2001, ԺԲ., էջ 120:

⁷ Տ. Արարատի հրապարակած ցուցակում Ս. Գայանե եկեղեցու կառուցման թվական է նշված 2007-ը: Տէն Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԷՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նախանձախնդիր Հայրապետը, էջմիածին, 2011, ԺԱ., 2011, էջ 88. [https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011\(11\).pdf](https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011(11).pdf) առ 23.10.2022:

3. ՔԱՇՈՒՆԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարզի նորակառույց եկեղեցիներից է Քաշունիի Ս. Սարգիս եկեղեցին: Նրբակերտ այս եկեղեցու կառուցումը հովանավորել են ծնունդով Տաթև գյուղից Քաշիկ Կարապետյանը (1939–2004 թթ.)⁸, ինչպես նաև Արարատ ու Արմեն Սարգսյան եղբայրները⁹: Քաշունիի Ս. Սարգիս աղոթատուն-եկեղեցին ուղղանկյուն հատակագծով դահլիճ է (5x4 մ), կառուցվել է 2002 թ.: Միակ մուտքն արեւմտյան կողմից է: Եկեղեցու տանիքը, դռան եւ պատուհանների շրջանակները շարված են սրբատաշ բազալտով, իսկ պատերը՝ տեղական մշակված քարով: Ներսի պատերին կան աստվածաշնչյան թեմաներով որմնանկարներ:

4. ՇԻՆՈՒՀԱՅՐԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարզի՝ առայժմ վերջին նորակառույց եկեղեցին Շինուհայրի Ս. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցին է, որի կառուցման նախաձեռնողը Տաթևի վանքի վանահայր Տ. Միքայել վրդ. Գեւորգյանն է: Հստ Տ. Միքայել վարդապետի պնդման՝ եկեղեցու կառուցման տեղում նախկինում սրբավայր է եղել, որի մասին վկայող խաչքարը մինչ օրս պահպանվել է:

Ճարտարապետական նախագիծը կազմել է Աշոտ դպիր Հակոբյանը: Եկեղեցու հիմնօրհները 2018 թ. մայիսի 17-ին հանդիսավորությամբ կատարել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ Տ. Հովնան եպս. Հակոբյանը¹⁰: Նորակերտ աղոթատունը մեկտեղել է հայ ավանդական եկեղեցական ճարտարապետության լավագույն եւ Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետության շինարարական ավանդույթները: Միանավ բազիլիկ եկեղեցին ունի 17 մ երկարություն, 10 մ լայնություն եւ 11 մ բարձրություն (խաչի հետ միասին՝ 13 մ): Եկեղեցին կառուցվել է բարեպաշտ հայորդիների հանգանակության եւ նվիրատվությունների շնորհիվ: Տեղական շինաքարերով կառուցված եկեղեցին հիացմունք է պատճառում

⁸ Քաշիկ Մնացականյանի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Տաթևի համառոտ պատմություն, Երևան, 2007, էջ 131–134:

⁹ Տե՛ս Ս. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, Մալդաշ, որ հիմա Քաշունի է կոչվում. մերձիմահ գյուղի դեռևս բաբախող սիրտը՝ Ս. Սարգիս մատուռը <https://syuniacyerkir.am/maldash-or-hima-qashuni-e-kochvum-merdzimah-gyukhi-dere%D6%82s-babakhokh-sirty-sur-b-sargis-matury> առ 15.10.2022:

¹⁰ Ս. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, Անհիշելի հին, բայց եւ հավերժող Շինուհայրի պաշտամունքային վայրերը <https://syuniacyerkir.am/anhisheli-hin-bayts-e%D6%82-haverzhokh-shinuhayri-pashtamunqayin-vayrey-1> առ 22.10.2022:

սրբատաշ ու «գորիսյան» շարվածքների արհեստավարժ համադրություններ: Շինուհայրի Ս. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցին կառուցվել է մշակույթի կենտրոնի եւ մանկապարտեզի մերձակա հրապարակում:

2022 թ. հոկտեմբերի 8-ին¹¹ նորակառույց եկեղեցու օծման հանդիսավոր արարողությունը կատարեցին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի լուսարարապետ, Տ. Մուշեղ եպս. Բաբայանն ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի վանորերից տեսուչ Տ. Արտակ եպս. Տիգրանյանը:

5. ՇԱՔԻԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սյունիքի մարզի նորակառույց քրիստոնեական սրբավայրերից է Շաքիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (2004 թ.¹²): Եկեղեցու կառուցումը հովանավորել է ծնունդով մեղրեցի, որոշ ժամանակ Շաքիում ապրած, այնուհետեւ Մոսկվայում հաստատված Նվեր Օհանյանը: Եկեղեցու կառուցման գործում իրենց մասնակցությունն են ունեցել նաեւ համայնքի բնակիչները: Ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի վաղմիջնադարյան հայկական եկեղեցական ճարտարապետության մեջ հայտնի խաչաձեւ կենտրոնագմբեթ, փոքր եկեղեցիներին բնորոշ կառուցվածք ու համաչափություններ: Եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ ու կիսամշակ քարով: Տարածքը բարեկարգ է ու խնամված: Առաջժ չունի մշտական խորհրդակատար քահանա: Համայնքի անդամների հոգեւոր պահանջմունքները բավարարում է երթեւեկ քահանան:

6. ՏՈՂՈՐՍԻ Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սյունիքի մարզի հաշորդ նորակերտ եկեղեցական կառույցը Տոլորսի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին է: Հին Տոլորս գյուղն ուներ Ս. Հռիփսիմե անունով բազիլիկ եկեղեցի (կառուցված՝ 1861 թ.), որը խորհրդային տարիներին օգտագործվել է ոչ հոգեւոր նպատակներով: 1970-ական թթ., երբ կառուցվեց Տոլորսի ջրամբարը, Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին պատշաճ վե-

¹¹ Տե՛ս Օծվել է Շինուհայր գյուղի Սբ. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցին <https://news.am/arm/news/724243.html>, <https://www.lin.am/3175357.html> առ 22.10.2022. Տե՛ս նաեւ Ս. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, Շինուհայրի գեղաշեն եկեղեցին՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացու անունով, օծվեց սրբալույս մյուռոնով <https://syuniacyerkir.am/shinuhayri-gekhashen-ekekhetsin-surb-grigor-tate%D6%82atsu-anunov-otsvets-srbaluy-smyuronov> առ 22.10.2022:

¹² Տե՛ս Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԷՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նախանձախնդիր Հայրապետը, Էջմիածին, 2011, ժԱ., էջ 86, [https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011\(11\).pdf](https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011(11).pdf) առ 16.10.2022:

րաբերմունքի չարժանացավ եւ չտեղափոխվեց, այլ հանձնվեց բախտի եւ ջրային տարերքի քմահաճույքին: Տարվա մեջ ընդամենը մեկ-երկու ամիս, երբ ջրամբարում ջրի մակարդակն իջնում է, եկեղեցին հասանելի է դառնում այցելուներին, իսկ մնացած ամիսներին շինությունը մինչեւ տանիքը ծածկվում է ջրով, ուստի եկեղեցուն մոտենալ հնարավոր է լինում միայն նավակով:

Տարիներ անց տողորսեցիները որոշեցին նոր եկեղեցի կառուցել հենց ջրամբարի հարեւան բարձունքին՝ ջրասույզ եղած Ս. Հռիփսիմեից ոչ հեռու¹³:

Նոր եկեղեցու կառուցման գաղափարը մտահղացել էր երեւանաբնակ տողորսեցի Ալեքսանդր Սուքիասյանը, նա որոշել էր գյուղի մասին գիրք հրատարակել ու վաճառքից գոյացած հասույթով իրականացնել իր փափագը: Սկզբնական տարբերակով պետք է կառուցվեր մի փոքրիկ աղոթատուն՝ 25 քառ. մ ընդհանուր տարածքով ու 10 մ բարձրությամբ, սակայն հետագայում որոշվեց կառուցել մի քանի անգամ ավելի մեծ մակերեսով եկեղեցի, ինչպես նաեւ զանգակատուն ու մատաղատուն:

Տողորսի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 2012 թ. հունիսին՝ ձեռամբ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի լուսարարապետ, Տ. Հովնան եպս. Հակոբյանի¹⁴, իսկ խաչօրհնեքի արարողությունը՝ նույն տարվա դեկտեմբերին, երբ ներքին հարդարման ու տարածքի բարեկարգման աշխատանքները դեռ չէին ավարտվել: Եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է նույն տարվա վերջին: 2014 թ. հոկտեմբերի 11-ին կատարվել է Տողորս գյուղի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու զանգի տեղադրման արարողությունը¹⁵: Նորաշեն եկեղեցու կառուցումն իրականացել է հիմնականում Ալեքսանդր Սուքիասյանի որդիներ Տիգրան ու Վարդան Սուքիասյանների աջակցությամբ: Շինարարական աշխատանքների իրականացմանն

¹³ Մ. ՓԱՅՏՅԱՆ, *Խորտակված եկեղեցու առեղծվածը. ինչու Սյունիքում վանքը ջրի տակ հայտնվեց* <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:99PGV714KosJ:https://armeniasputnik.am/20200815/xortakvac-ekexecu-arexcvacy-inchu-syuniqu-m-vanqy-jri-tak-haytnvec-24112195.html&cd=16&hl=hy&ct=clnk&gl=am>, առ 24.09.2022:

¹⁴ ՏԵՆ Ա. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, *Նոր եկեղեցին կկրի հնի անունը՝ Ս.Հռիփսիմե* <https://alplus.am/hy/article/60882> առ 16.10.2022. Տողորսցիները ջրամբարի տակ մնացած եկեղեցու փոխարեն նորն են կառուցում <https://armenpress.am/arm/print/686548/> առ 16.10.2022. Հ. ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ, *Տողորս գյուղում կառուցվում է նոր եկեղեցի* <http://www.irates.am/ru/1341565268> առ 16.10.2022:

¹⁵ ՏԵՆ ՀՀ Սյունիքի մարզպետի տեղակալ Վ. Գրիգորյանը մասնակցել է Տողորսի եկեղեցու զանգի տեղադրման հանդիսավոր արարողությանը <http://syunik.mtd.am/news/item/2014/10/15/tolors/avto> առ 16.10.2022:

ու ֆինանսավորմանն իրենց նպաստն են բերել նաեւ համայնքի բնակիչներն ու նախկին տոլորսեցիները: Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին ուղղանկյուն հատակագծով դահլիճ է, նրան կից է խաչաձեւ կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցիներին բնորոշ կառուցվածք ու համաչափություններ ունեցող զանգակատունը: Եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ քարով:

2019 թ. Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու հարակից բարձունքում դեպի երկինք խոյացավ երկաթակերտ խաչը: Այն կանգնեցվել է տոլորսեցի Բադամ Հովսեփյանի դուստրերի ու ժառանգների անունից՝ տիկին Վարսիկի հովանավորությամբ եւ ի հարգանք իրենց ծնողների հիշատակի ու ի փարատումն հայրենի գյուղի հանդեպ մեծ կարոտի: Երկար տարիներ Միացյալ Նահանգներում բնակվելով՝ տիկին Վարսիկն իր հոգում խտացած սերն առ հայրենիք արտահայտեց այս կերպ՝ գյուղին թողնելով բարձունքից գյուղը հսկող մի զգոն, աննկուն պահապան: Խաչի օծման արարողությունը կատարվեց 2019 թ. օգոստոսի 25-ին Սիսիանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հոգեւոր հովիվ, Տ. Պարգեւ քահանայապետի ձեռամբ¹⁶:

Տոլորսի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին առաջժամ չունի մշտական խորհրդակատար քահանա: Համայնքի անդամների հոգեւոր պահանջմունքները բավարարում է երթեւեկ քահանան (Սիսիանից):

7. ԴԱՐԲԱՍԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարզի հաջորդ նորակառույց քրիստոնեական սրբավայրը Սիսիանի տարածաշրջանի Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին է: Ըստ հնաբնականների՝ Դարբասն ունեցել է յոթ սրբավայր-եկեղեցի, ընդ որում՝ առաջին եկեղեցին 1272 թ. կառուցել են Օրբեւյան Տարսայիճ իշխանն ու նրա կինը՝ Մինա Խաթունը: Երկրորդ եկեղեցին, որը թվագրվում է 1288-ով, նույնպես կառուցել են Օրբեւյանները¹⁷: Սակայն 1931 թ. տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետեւանքով վերջնականապես խոնարհվել է նաեւ գյուղի միակ կիսավեր Ս. Ստեփանոս եկեղեցին:

Գործող եկեղեցի ունենալու անհրաժեշտությունն զգում էր ոչ միայն բուն Դարբասի, այլեւ Զորերի (Շամբ–Դարբաս–Լոր տարածաշրջան) ողջ ժողո-

¹⁶ Տե՛ս Խաչի օծում՝ Սիսիան համայնքի Տոլորս գյուղում <https://syuniacyerkir.am/khachiso%D6%82m-sisiani-hamaynqi-tolors-gyoiKhoim> առ 15.10.2022:

¹⁷ Տե՛ս Գ. ԴԱՐԲԱՍԻ-ԱՆՎԵՐԳԱՆ (ԴԱԳՈՒՐ, Գ. ԱՆՎԵՐԳԱՆ, ԸՂՈՎԵՐԴ-ԴԱՐԲԱՍ, ԵՐԵՎԱՆ, 2010, էջ 53:

վուրդը: Ի կատարումն իրենց փափագի ու ժողովրդի ցանկության՝ մոսկվայաբնակ դարբասցի գործարար Արամ եւ Արմեն Ստեփանյան եղբայրները ձեռնամուխ եղան հայրենի Դարբաս գյուղում նոր՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցմանը: 2010 թ. գործարար եղբայրները Շամբում հիմնում են պահածոների եւ «Տատնի» հանքային ջրերի գործարանները: Նրանց բարերարությանմբ գյուղում բացվել եւ գործում են նաեւ թանգարան եւ արվեստի դպրոց:

Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հիմնարկերի արարողությունը կատարվել է 2007 թ.: Կառույցը նախագծել են ճարտարապետներ Նունե Պետրոսյանը, Մարտին Զորոյանը եւ Մանվել Համբարձումյանը: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին առինքնում է հայ ավանդական ու արդի եկեղեցական ճարտարապետության լավագույն ավանդույթների ներդաշնակությանմբ: Եկեղեցին ունի խաչաձև կենտրոնագմբեթ հորինվածք ու համաչափություններ, կից՝ զանգակատուն: Եկեղեցին կառուցված է երկգույն սրբատաշ քարերի՝ վարպետորեն կատարված գունային համադրությանմբ: Եկեղեցու կառուցման գործում իրենց շոշափելի ներդրումն են ունեցել համայնքի նախկին ու ներկա բնակիչներ, բարեգործներ, զինվորականներ, հատկապես՝ տեղացի շնորհալի վարպետներ ու բանվորներ:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու նավակատյաց հանդեսը կատարվել է 2010 թ. մայիսի 5-ին¹⁸: Այդուհետ ամեն տարվա այդ նույն օրը դարբասցիները որոշել են նշել որպես իրենց բնօրրանի օր՝ կազմակերպելով դիտարժան տոնախմբություններ ու զվարճանքներ:

Նորաշեն եկեղեցին ոչ միայն Դարբասի, այլեւ մերձակա գյուղերի բնակչության համախմբման եւ հոգեւոր կյանքի վերածննդի սկիզբ է դրել: Եկեղեցու շրջակայքը բարեշեն է ու խնամված: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին գործող եկեղեցի է, որտեղ քահանայագործում է Դարբասի եւ շրջակա գյուղերի հոգեւոր հովիվ Տ. Ընծա քհն. Միրզոյանը:

Բացի վերոհիշյալ եկեղեցիներից՝ 1991 թվականից ի վեր Սյունիքի մարզում կառուցվել են նաեւ ավելի համեստ չափերով հատկանշվող փոքրածավալ աղոթատուն-սրբավայրեր, որոնք հայտնի են որպես մատուռներ: Հարկ ենք համարում այստեղ նշել, որ անկախացումից հետո ՀՀ-ում կառուցված բազմաթիվ փոքրածավալ եկեղեցական կառույցներ կոչվել են մատուռներ ընդհանուր անվանումով: Այդ կառույցների

¹⁸ Տե՛ս Վ. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Դարբասում համաժողովրդական տոնախմբություն էր՝ գյուղի հոգեւոր վերածննդի օրվա կապակցությամբ <https://syuniacyerkir.am/darbasum-hamazhokhovrdakan-tonakhmbutyun-er-gyukhi-hoge%D6%82or-veratsnndi-orra-kapaktsutyamb> առ 15.10.2022:

համեստ չափերը նկատի ունենալով՝ սովորաբար դրանք համարում են մատուռներ, ոչ թե եկեղեցիներ: Սակայն մատուռները (վկայարաններ) քրիստոնեական պաշտամունքային յուրօրինակ կառույցներ են, որոնք կառուցվում են որեւէ վկայի՝ մարտիրոսի կամ նահատակի գերեզմանի կամ մասունքների վրա: Մատուռները, ըստ էության, պարզ հորինվածքով փոքր չափեր ունեցող եկեղեցիներ են՝ ուղղանկյուն հատակագծով, թաղածածկ, երկթեք կտուրով: Այդ շինությունները հաճախ կառուցվել են բնակավայրերում, ճանապարհների եզերքին, աղբյուրների ակունքների մոտ, գերեզմանատներում, վանական համալիրներում: Հետագայում մատուռ են անվանվել ընդհանրապես փոքրածավալ եկեղեցիները, սակայն իրականում մատուռի եւ եկեղեցու տարբերության հիմքում ոչ թե այդ կառույցների չափերն են, այլ այն, որ մատուռի հիմքերն օրհնված եւ օծված քարերով նվիրագործված չեն: Մատուռներ են կոչվում նաեւ եկեղեցիների օծված ավանդատները, որոնք պատարագամատույց անշարժ սեղան ունեն¹⁹:

Անկախացումից հետո Սյունիքի մարզում կառուցվել են հետեւյալ փոքրաչափ եկեղեցական կառույցները. 1. Ս. Վարդան (Տեղ, 1997 թ.), 2. Ս. Աստվածածին (Արծվանիկ, 2007 թ.), 3. Ս. Տրդատ (Գորիս, 2007 թ.), 4. Ս. Խաչ (Աշտարկան, 2008 թ.), 5. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (Ճակատեն, 2009 թ.), 6. Ս. Նարեկ (Ախլաթյան)²⁰: Այս ցանկում հիշատակված Ճակատենի նորակառույց Ս. Հովհաննես Մկրտիչ աղոթատունը գտնվում է գյուղից մոտ 3 կմ հարավ՝ Ծավ տանող ավտոմայրուղու աջ կողմում՝ բարձունքի վրա: Մատուռի կառուցումն սկսվել է 2009 թ. բարերար Արշավիր Սարգսյանի հովանավորությամբ: Նույն թվականին էլ մատուռն օծվել է Տ. Աբրահամ եպս. Մկրտչյանի ձեռամբ²¹: Օծումից անմիջապես հետո Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռն ուխտատեղի է դարձել ոչ միայն ճակատենցիների, այլեւ տարածաշրջանի հավատացյալ բազմաթիվ հայորդիների եւ Սյունիք այցելող ուխտավորների համար:

¹⁹ Տե՛ս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսական բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1979, էջ 157–158, Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 696:

²⁰ Տե՛ս Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Վ. ՍԱՐԴԻԱՆՅԱՆ, Սյունիքի նոր եկեղեցիները կամ Սուրիկ Խաչատրյանի «աստվածահաճո» գործը. նա որդու անունով մատուռ է կառուցել <https://hetq.am/hy/article/64990> առ 15.10.2022:

²¹ Տե՛ս Ս. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, «Դավիթ բեկ» հասարակական կազմակերպությունը՝ Սյունիքի սրբավայրերի եւ հնավայրերի պատշաճ պահպանության ջատագով <https://syuniacyerkir.am/davit-bek-hasarakakan-kazmakerputyuny-syuniqi-srbavayreri-e%D6%82-hnavayreri-patshach-pahpanutyantagov> առ 23.10.2022:

Բացի վերը թվարկված կառույցներից՝ Տ. Արարատ քհն. Պողոսյանի հրապարակած ցուցակում (Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալության շրջանում նոր կառուցված, վերականգնված եւ մասնակիորեն վերանորոգված եկեղեցիների ու վանքերի ցանկ) Սյունիքի մարզում նշված են նաեւ հետեւյալ եկեղեցական կառույցները. Ս. Աստվածածին (Եղվարդ, 2008 թ.), Ս. Աստվածածին (Քաջարան, 2010 թ.), Ս. Գրիգոր Նարեկացի (Տոլորս, 2005 թ.), Ս. Մարտիրոս (Տոլորս, 2010 թ.), Ս. Պողոս-Պետրոս (Ուլծ, 2007 թ.)²²:

Տոլորս գյուղի Ս. Մարտիրոս մատուռը կառուցվել է Սուրեն Գրիգորյանի երազի հիման վրա: 2009 թ. դեկտեմբերի 31-ին Սիսիան–Գորիս ավտոմայրուղում տեղի ունեցած վթարը ճակատագրական եղավ 29-ամյա Սուրենի համար: Տուժածին բժիշկներն ախտորոշել էին ողնուղեղի վնասվածք: Մոտ երեք ամիս անգիտակից վիճակում գտնվելուց հետո երիտասարդը բոլորի համար անսպասելի կերպով ոտքի է կանգնել ու պատմել հետեւյալը. «Հիշում եմ՝ մի դուռ կար՝ ուզում էի բացել, ներս մտնել, չէի կարողանում: Տարիքով մի մարդ եկավ ու ասաց. մի մտիր, կոշիկներդ հագիր, գնա այստեղից, դեռ քո ժամանակը չէ: Փորձում էի հագնել, մի կոշիկս չէր մտնում, էդ մարդը թե՛ տար, տանը կհագնես»²³:

Հրաշակերտ Ս. Մարտիրոս մատուռն օծել է Սյունյաց թեմի առաջնորդական տեղապահ Տ. Զավեն աբղ. Յազիչյանը: Նոր կառուցված մատուռում են մկրտվել տարիներ առաջ վթարից փրկված Սուրեն Գրիգորյանի կինն ու երկու երեխաները:

Սյունյաց թեմի հոգեւորականութունն իր գնահատելի գործունեությունմբ մասնակցում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Սյունյաց թեմի իրականացրած բարեգործական, մարդասիրական միջոցառումներին: Թեմի նորակառույց եկեղեցիներում քահանայագործող Հայ Առաքելական Եկեղեցու նվիրյալ հոգեւորականներն իրենց գործուն մասնակցությունն են բերում մարզային կյանքի տարբեր ոլորտներում իրականացվող աշխատանքներին:

²² Տե՛ս Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԷՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նախանձախնդիր Հայրապետը, Էջմիածին, 2011, ԺԱ., 2011, էջ 85–92, [https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011\(11\).pdf](https://tert.nla.am/archive/HGG%20AMSAGIR/echmiadzin-vagharshapat/2011/2011(11).pdf) առ 23.10.2022:

²³ Տե՛ս Ա. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, Հոգու եւ մարմնի փրկության տաճար <https://www.lragir.am/2011/02/22/44445/> առ 23.10.2022:

Այսպիսով՝ 1991 թ. հետո նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը վերածննդի եւ վերելքի շրջան ապրեց: Ժամանակակից հայ ճարտարապետներն ու վարպետ-շինարարները, կիրառելով նոր տեխնոլոգիաներ, լուծումներ ու մտահղացումներ, նորակառույց եկեղեցիները՝ այդ թվում նաեւ Սյունիքի մարզի եկեղեցիները, բացառապես նախագծում եւ կառուցում են՝ պահպանելով ու զարգացնելով հայկական միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության եւ Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետության ու շինարարական արվեստի լավագույն ավանդները:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Սյունիքի մարզ, եկեղեցի, 2001–2022 թթ., եկեղեցական ճարտարապետություն, Սյունյաց ճարտարապետական դպրոց, Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի, Դավիթ Բեկի Ս. Գայանե եկեղեցի, Քաշունիի Ս. Սարգիս եկեղեցի, Ծինուխայրի Ս. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցի, Ծաքիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, Տոլորսի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցի, Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, Ճակատենի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռ, Տոլորսի Ս. Մարտիրոս մատուռ:

РЕЗЮМЕ

В истории средневекового армянского церковного зодчества архитектурная школа Сюника с ее талантливыми архитекторами, мастерами-строителями и мастерами хачкаров занимает поистине почетное место. Представители этой архитектурной школы обогатили армянское церковное зодчество прекрасными и уникальными памятниками, оставив неизгладимый след в истории церковной архитектуры Армении. С 1991 года современные армянские архитекторы и мастера-строители, применяя новые технологии, решения и идеи, при проектировании и возведении новых церквей и часовен, в том числе и в Сюникской области, главным образом сохраняют и развивают лучшие традиции нашей средневековой армянской церковной архитектуры.

В этой статье нами будут рассмотрены только нововозведенные церкви и часовни Сюникской области Армении (церковь Св. Месропа Маштоца в Ка-

ՀՀ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ
(2001–2022 թթ.)

1. Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի
2. Դավիթ Բեկի Ս. Գայանե եկեղեցի
3. Քաշունիի Ս. Սարգիս եկեղեցի
4. Շինունայրի Ս. Գրիգոր Տաթևացի եկեղեցի
5. Շաֆիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի
6. Տոլորսի Ս. Հովսեփսմե եկեղեցի
7. Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի
8. Հակատենի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռ
9. Տոլորսի Ս. Մարտիրոս մատուռ

1. Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի

2. Դավիթ Բեկի Ս. Գայանե եկեղեցի

3. Քաշունիի Ս. Սարգիս եկեղեցի

4. Շինունայրի Ս. Գրիգոր Տաթևակացի եկեղեցի

5. Շաֆիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի

6. Տոլորսի Ս. Հովսիսիմե եկեղեցի

7. Դարբասի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի

пане, церковь Св. Гаяне в Давид Беке, церковь Св. Саргиса в Кашуни, церковь Св. Григора Татеваци в Шинуайре, церковь Св. Аствацацина в Шаки, церковь Св. Рипсима в Толорсе, церковь Св. Степаноса в Дарбасе, часовня Св. Ованеса Мкртича в Чакатене, часовня Св. Мартироса в Толорсе). В статье также представлены архитектурные формы вышеназванных церквей и часовен, история их строительства и ряд других смежных вопросов.

SUMMARY

In the history of the medieval Armenian Church architecture, the architectural school of Syunik has a truly honorable place with its talented architects, master builders and cross-stone masters. Representatives of this architectural school left an immortal memory in the history of the medieval Armenian Church architecture, raising it to a new level. In 1991, and later in the newly independent Republic of Armenia, the Armenian Church architecture experienced a revival, and a new period of growth. Modern Armenian architects and master builders now continue the best traditions of the medieval Armenian Church architecture applying new technologies, solutions and ideas in the building of new churches, including the churches of the Syunik province.

In this article, we present the newly built churches and chapels of the Syunik province of Armenia (St. Mesrop Mashtots Church in Kapan, St. Gayane Church in Davit Bek, St. Sarkis Church in Kashuni, St. Gregory of Tatev Church in Shinuhayr, Holy Mother of God Church in Shaki, St. Hripsime Church in Tolors, St. Stepanos Church in Darbas, St. John the Baptist Chapel in Chakaten, St. Martiros Chapel in Tolors). In the article, we touched upon the architectural forms of the above-mentioned churches and chapels, the history of construction and other related issues.

